

Grekerne upptäcker samvetet*

av Lars Rydbeck

För många kristna är det något lätt suspekt med samvetet.

Idéhistoriskt sett har denna misstänksamhet två orsaker: dels kommer samvetet in i kristendomen från den grekiska sidan, dels är det svårt att veta vad eller vem det är som garanterar, att det som samvetet bjuder mig att göra (eller inte göra) är sant och riktigt.

För att föra er *in medias res* vill jag gärna börja med två konkreta exempel på det jag just sagt, ett antikt och ett modernt.

Det antika är från en s k martyrakt, Fileas-akterna, från kejsar Diokletianus förföljelse av de kristna. Tiden är någon gång mellan 303 och 305.

Biskop Fileas förhörs och pressas hårt av den grekisktalande romerske prefekten Clodius Culcianus. När Fileas vill undervisa sin motpart om Paulus överlägsenhet över Platon, utspinner sig följande dialog. Samvetsbegreppet blir Culcianus snilledrag i diskussionen och han använder det för att sätta Fileas på plats och ge honom dåligt samvete:

Culcianus sade:

- Offra till kejsaren!

Fileas sade:

- Jag vill inte...

Culcianus sade:

- Finns samvetet? (*syneídesis éstin;*)

Fileas sade:

- Ja.

Åter sade han:

- Finns samvetet? (*syneídesis éstin;*)

Fileas sade:

- Ja, det finns, som jag sade.

Culcianus sade:

-Varför följer du då inte ditt samvete när det angår dina barn och din hustru? (Underförstått: barnen blir faderlösa och din hustru mister sin make, ifall du framhärdar i din envishet).

Fileas msade:

- Därför att samvetet i fråga om Gud går före allt annat.

Det moderna exemplet är ett brev från en ung studentska till Hermann Hesse i mars 1954. Hon har just läst Hesses "Demian" och har sedan läst allt av Hesse och har "Glaspärlespelet" som sin absoluta favorit. Hon är emellertid bekant med en katolsk professor i teologi och det är efter ett samtal med denne

---

* F redrag vid Albert Wifstrand-symposiet i Lund den 3 mars 2001

som hon skriver till Hesse. Professorn hade nämligen tagit anstöt av att Hesse framställde samvetet som det enda rättesnöret för mänskligt handlande.

Jag citerar några rader ur brevet:

Der Professor verurteilte besonders ‘Demian’, in dem Sie schreiben: “Man darf nicht fürchten und nichts für verboten halten, was die Seele in uns wünscht. Jeder muss für sich selber finden, was erlaubt und was verboten - *ihm* verboten ist...” Der Theologe hielt das für sehr gefährlich und bezeichnete es als ‘Weg zur Selbstvergötzung und deren Rechtfertigung’. Ich trat natürlich mit all meiner Begeisterung für ihre Worte ein, konnte ihn aber nicht überzeugen.

Sådan är alltså i all korthet problematiken.

Det är nu lämpligt att börja med det dåliga samvetet, inte dagens urvattnade, betydelse tomma begrepp, utan dåligt samvete i den mer pregnanta innebörd begreppet en gång hade.

Är det dåliga samvetet något konstitutivt för den västerländska människan? Det verkar fakiskt så.

Mitt första gammalgrekiska exempel på ett verkligt dåligt samvete och ett exempel där ett substantiv med betydelsen “samvete” (nämligen *he synesis*) öppet används är från Euripides tragedi Orestes från 408 f Kr.

Jag tänker nu klarlägga omständigheterna kring titelfiguren Orestes dåliga samvete.

Orestes och Elektra är barn till Agamemnon och Klytaimnestra. När Agamemnon är borta och krigar i Troja tar sig Klytaimnestra en älskare, Aigisthos. Efter 10 år kommer Agamemnon hem till Mykene. Mottagandet av honom är praktfullt men bedrägligt: Han kvävs i badet av Klytaimnestra och Aigisthos. Efter många förvecklingar mördar Orestes sin egen mor som hämnd för fadermordet. Skulden han drar på sig förefaller omöjlig att sona. Erinyerna, kvinnliga personifikationer av hämnden, som romarna sedermera skulle benämna furierna, förföljer nu Orestes och håller på att driva honom till vansinne. Det är av sånt här stoff som de grekiska tragedierna väves.

Aischylos hade diktat sin mäktiga trilogi Orestien därom, och precis 50 år senare, 408 f Kr, var det Euripides tur att ge sin lite mer psykologiserande version av saken. Euripides kände naturligtvis till hur Homeros beskrivit händelserna, det är inte för inte som grekerna själva kallade själva ploten i de grekiska tragedierna för “smulor från Homeros bord”.

I Odysseen berättas att Orestes åtta år efter Klytaimnestras mord på Agamemnon kommer hem till Mykene och mördar Aigisthos, Klytaimnestras älskare och sedan också Klytaimnestra, modern, dock utan att detta senare säges direkt ut av Homeros. Hämnden anses som en synnerligen berömvärd handling. Orestes vinner stor ryktbarhet genom den. Ingen ånger och inga

självföreläsa på grund av modermordet, inga erinyer som förföljer Orestes. Det är sådant som först senare skulle spela en stor roll i sagan-myten. Klytämnestra var helt enkelt värd att hata. Som familjeöverhuvud var det Orestes plikt att sätta sig till doms över henne.

Redan hos Aischylos 458 f Kr förföljer emellertid erinyerna Orestes, en personifikation av Orestes skuld och samvetsföreläsa. Engelmännen talar alltid här i sina översättningar av Aischylos om Orestes "guilty conscience". Aischylos låter t o m erinyerna vara kören i sin trageditrilogis tredje del som han gav namnet "Eumeniderna". Där ställs Orestes inför morddomstolen i Aten. Gudinnan Atena i egen hög person är ordförande och fäller utslagsrösten till Orestes förmån och lugnar erinyerna och låter dem slå sig ner i en egen helgedom inte långt från Aten och döper om dem från Erinyerna till Eumeniderna, De vänliga, De välsinnade, en slags halvt ironisk eufemism alltså.

Euripides går ett steg längre och skriver två tragedier kring detta tacksamma tragiska tema, Elektra (416 f Kr, mitt under det peloponnesiska kriget) och Orestes 408, som jag redan sagt, i slutet av detta antikens trettioåriga krig. Systemen Elektra är den starkare personligheten av syskonen. Brodern Orestes är svag och obeslutsam; hon får t o m hålla svärdet, när broderns hand inte maktar. Bägge syskonen överfallas av skuldkänslor och ånger. Erinyerna, furierna, förföljer Orestes och framstår verkligen som hans dåliga samvetes spökgestalter.

I Euripides Orestes vers 395 frågar Menelaos (Orestes farbror alltså, bror till Agamemnon och nu i fars ställe): " Vad är det för någon sjukdom du lider av, Orestes?". Orestes svarar och jag översätter ordagrant: "Av samvetet. För jag vet med mig att jag gjort något fruktansvärt". Euripides kopplar ihop sjukdom och samvete och använder dessutom för extra emfas verbettrycket "Jag vet med mig" som är den verbala möjligheten att uttrycka exakt samma sak.

Efter denna första exkursion på gammalgrekisk mark är det hög tid att återvända till oss svenskar och vårt eget svenska ord samvete.

Vissa ord är som orthoceratiter i språkets stentrappa, ni vet de här urdjuren vars hornformade skal stelnat i stenen men som ändå ligger där helt tydliga och avläsbara. Många av er, mina åhörare, minns dem säkert från er skoltids stentrappor.

Samvetet under vår europeiska medeltid är en sådan orthoceratit i det svenska språkets stentrappa.

Man kan för en parallellillustration på det romanska språkområdet jämföra vårt nordiska ord "samvete" med det vanliga ordet för "tala" i de olika romanska språken. Det är obekant för många att parlare, parlar etc går tillbaka på ett senlatinskt verb parabolare, som i sin tur är bildat från det latinska substantivet parabola, som i sin tur är ett lånord från grekiskans parabolä, som är det ord som i Nya testamentet användes om Jesu liknelser, hans parabolai. (Att också parabolantenn har med parabolä att göra får vi ta en annan gång). Parabolare betyder alltså egentligen "tala i liknelser" och blir så småningom i det

romanska västeuropa det vanliga ordet för tala (trots att latinets ord för tala utgick från basen "loqu", som i engelskans colloquial). Parabolare-parlare-parler! Vilket bättre exempel än detta på den häftiga underström av urgammalt kristet inflytande i vår Europaunion kan man egentligen ha?

Med samvete, på tyska Gewissen, i de germanska språken förhåller det sig på liknande vis. Ordet kom till Skandinavien under medeltiden. De kristna missionärerna hade med sig det latinska ordet conscientia som genom en enkel översättning till nordiska blev samvete alternativt medvetande. Con (sam eller med) plus scientia (av latinets scire, veta).

Från början var det inte helt avgjort att det var "sam" som skulle översätta "con". Vi hade lika gärna kunnat få medvete. Nu blev det så att *samvete* och den andra lånöversättningen *medvetande* tidigt fick olika funktioner i språket. Men i äldre stadier av svenskan har de två orden dock kunnat spela på varandras planhalvor.

"Slagen av sitt onda medvetande teg han slutligen helt och hållet", läser jag i ett av Svenska akademins ordboks belägg från 1848.

När jag anför äldre belägg på svenska har jag i allmänhet hämtat dem från ordbokens artikel samvete från 1960-talets början författad av förre ordbokschefen professor Hans Jonsson och från de textbelägg som fortfarande finns kvar i de kapslar Hans J arbetade med.

Ett annat 1800-talsbelägg, en översättning av den romerske historikern Sallustius: "Iugurtha började att intagas av fruktan för vad hans onda medvetande sade honom att han förtjänt".

Men ordet samvete kan också i äldre tid användas som vi använder medvetande eller sinne i dag. Här ett exempel från 1759, det är en domstolsanteckning: "Han älskade en Jungfru Maria Dircks uppenbarligen, ej allenast i sit samvete".

Engelsmännen hade det lättare med sitt ord conscience. Ca 1100 tog de över fornfranskans conscience som ju helt enkel är latinets conscientia. Där råder så att säga apostolisk succession.

Latinet bildade sitt conscientia som ett översättningslån från grekiskans syneidesis: con översatte syn och scientia eidesis; conscientia ur syneidesis. Bakom substantivet syneidesis på grekiska ligger verbettrycket "veta med sig" syneidenai heautā. Heautā är reflexivpronomet i dativ (sig, alltså).

Vår lilla ordarkeologiska utgrävning har alltså kommit fram till följande: Det startar med grekiskans syneidenai heautā (veta med sig), sedan substantivet syneidesis ("vetandet med sig", "medvetandet om att", "samvetet"), därefter latinets verbettryck sibi conscire ("veta med sig"), sedan det latinska substantivet conscientia som vandrar ut i alla latinets dotterspråk i Europa för att efter Vilhelm Erövraren och slaget vid Hastings 1066 nå in i engelskan.

Vid samma tid ca 1100 lånöversätter vi här i Norden conscientia till samvete. Om våra vikingar som inte hade ordet samvete verkligen hade ett samvete ändå, kan man med fog fråga sig, men det är inte ett problem som jag kan ta upp här.

Det moderna svenska ordet samvete är ymnigt förekommande på alla nivåer av vårt språk, de skrivna likaväl som de talade. Det förekommer ofta i bildlika, så kallade metaforiska, uttryck: rymligt samvete, köpslä med sitt samvete, lätta sitt samvete, samvetsöm, samvetsgrann, samvetslös etc

Man kommer onekligen att tänka på Tegnér's utrop i sitt inträdestal i Svenska akademien 1819: "Betrakta språken! Vad visa de oss? Ett galleri av förbleknade metaforer. Nästan varje ord, som nu betecknar ett begrepp, var fordom en bild."

Några exempel:

Gustaf Hellström i romanen om polismästare Carl Heribert Malmros 1931: "Från rottingen åt (ängesten) sig via stjärten upp i samvetet...(Gossens) samvete blev ett dåligt samvete".

Sten Selander 1932: "De högre skikten av vårt jag erkänner det berättigade i kulturens krav men kan ändå inte få hela vår varelse att godta dem, och därför går vi, utan att själva riktigt veta skälet, ständigt omkring med sjukt samvete över att vara människor".

Ett av de första exemplen på uttrycket socialt samvete står i Ernst Wigfors Minnen från 1950: "Det sociala samvete som en gång 17-åringen känt vakna till liv..., detta samvete var tillräckligt ofta vaket för att göra praktiskt deltagande i arbetarrörelsen till en självklar nödvändighet".

Fundera också över alla sammansatta substantiv: samvetsagg, samvetsbetänkligheter, samvetsfrid, samvetsfrihet, samvetsfråga, samvetsförebärrelser, samvetsförtryck, samvetsgriller, samvetskval, samvetslugn, samvetsplikt, samvetsro, samvetssak, samvetsskäl, samvetsstyng,, samvetstväng, samvetsäktenskap.

Verbfraser har jag redan nämnt några stycken: köpslä med sitt samvete, handla mot sitt samvete, följa samvetets bud, lyssna till samvetes röst, freda, lugna lätta, döva sitt samvete.

En mängd adjektiv har kopplats till samvete: känsligt samvete, ömtaligt, rymligt samvete, naturligtvis gott och dåligt samvete, men också lugnt, lätt och rent samt sjukt och ont samvete.

Tegnér skriver själv 1822 apropå det poetiska samvetet: "Det poetiska samvetet är även så osvikligt som det moraliska".

Jag kände mig tvungen att ge er alla dessa exempel på svenska eftersom man inte språkligt själv fungerar på det viset att man aktivt i sitt medvetande kan kalla fram alla dessa möjligheter. Medge att det är en rik provkarta!

Nåväl innan vi på allvar ger oss i kast med de antika grekerna måste vi skapa oss en utgångspunkt här i nutiden. Den anonyme författaren till artikeln samvete i Nationalencyklopedien har på 29 spaltrader gjort ett gott arbete. Jag citerar dem:

“samvete (ordagrann översättning av grekisk συνείδησις), /här borde han förstås ha lagt till via lat. conscientia/, förmågan att uppfatta (moraliskt) gott och ont, rätt och orätt. Samvetet reagerar genom att skapa en känsla av skuld vid orätt handlande (“dåligt samvete”) och ger bekräftelse vid rätt handlande (“gott” eller “rent samvete”) men kan medvetet negligeras (individens blir “samvetslös”). Samvetet är en viktig del av personligheten. Det har ofta givits en religiös tolkning: Sokrates ansåg sig vara vägledad av en gudomlig röst (daimonion), och en kristen erfar i samvetet Guds krav, förlåtelse och ledning. Flera klassiska moralfilosofer, t.ex. Kant, har ansett samvetets domar baserade på en allmängiltig morallag. I nutiden är relativistiska tolkningar vanliga: man betonar samvetet som frukt av uppfostran och som spegel av rådande sociala normer.

Inom psykoanalytisk teori betraktas samvetet som en funktion av överjaget. Under den tidiga utvecklingen formar barnet ett samvete genom att identifiera sig med föräldrarna och andra förebilder. Deras normer utgör grunden för barnets samvete. Samvetsångest (“dåligt samvete”) är ett resultat av spänningen mellan jagets handlande och överjagets krav.”

Konstigt är att NE-författaren inte trycker mera på det kristna ursprunget för ordet. Förf tar det som något självklart att samvetet lever ett egenliv i vår postkristna värld. Vad jag frågar mig är följande: Var syneidesis (nu använder jag det ursprungliga grekiska ordet) aldrig riktigt från början ett kristet begrepp, trots att det är Paulus som börjar använda ordet i moraliska resonemang i Korintierbrevet ca 50 e Kr och därmed lanserar begreppet i den kristna etiken.

Var syneidesis i stället ett mera folkligt förankrat allmänord för moraliska omdömen hos de förkristna grekerna, ett begrepp som passade deras livsuppfattning och som just därför också passar oss idag, därför att vi i många av våra värderingar fortfarande befinner oss på ett förkristet allmänmänskligt grekiskt stadium.

Jag är beredd att påstå att så är fallet men måste då samtidigt göra några viktiga distinktioner, och nu går jag tillbaka till det grekiska textmaterial jag har tillgång till.

Det börjar ca 450 f Kr med ett ställe hos den materialistiske filosofen Demokritos som säger att människornas syneidesis säger dem (att människorna alltså vet med sig) att de begått onda handlingar i sina liv. Av den anledningen håller de på med sina futila spekulationer om vad som ska hända dem efter döden. Det enda som händer är ju att vår dödliga kropp löses upp och försvinner. - Andra författare från klassisk tid som levererar exempel är Euripides, Platon och Xenofon.

Jag måste nu än en gång göra klart att det på grekiska inte spelar någon som helst roll om man använder verbuttrycket "veta med sig" syneidenai heautá eller substantivuttrycket syneidesis "vetandet med sig", "medvetandet om att" eller som vi på svenska säger "samvetet".

På det stället i Euripides tragedi Orestes som jag nämnt om tidigare används ju både substantivuttrycket och verbuttrycket parallellt. Orestes sjukdom är just "vetandet med sig själv", d v s hans samvete. /Euripides använder ett alternativsubstantiv till syneidesis, nämligen synesis, men detta förändrar ingenting i sak/. Så fort Orestes har sagt "Mitt samvete", fortsätter han: "För jag vet med mig själv, sunoida emautá, att jag har begått en fruktansvärd handling".

Att ett av de första beläggen på det grekiska substantivet syneidesis kommer från filosofen Demokritos kan kanske få en att tro att det är fråga om en teknisk filosofisk term. Så är dock inte fallet. Alla som forskat kring det här är eniga om att det är fråga om en gängse folklig föreställning som utnyttjas i den filosofiska etiken.

Utgångspunkt är grekiskans möjlighet att på ett enkelt idiomatiskt sätt säga: Jag vet med mig själv att, synoida emautá. Härifrån är vägen kort till att göra ett substantiv: det faktum att jag vet med mig själv, vetandet med mig att, medvetandet om att, samvetet. Det svenska ordet samvete med sitt prefix sam har en benägenhet att absolutifieras och det hindrar den som bara stirrar sig blind på det svenska ordet att se de bakomliggande sammanhangen.

Det intressanta med de grekiska exemplen är att man nästan alltid träffar på två varianter av "veta med sig själv att" och att bägge syftar på något moraliskt dåligt. En engelsk forskare, C P Pierce, kallar den ena varianten Moral Bad Normal och den andra Moral Bad Negative. Moral Bad Normal lyder så här: Jag vet med mig själv att ha gjort fruktansvärda ting. Moral Bad Negative lyder: Jag vet med mig själv att inte ha gjort något ont.

I den förkristna grekiskan uppträder alltså inte samvetet, detta faktum att man vet med sig själv att, som någon slags guide till hur man skall handla i framtiden. Detta har lett till att en bekant tysk forskare Albrecht Dihle har hävdats, att de gamla grekerna saknade ett samvetsbegrepp i vår moderna mening. Detta är enligt min åsikt att gå alldeles för långt. Grekerna var rationalister; de avlägger räkenskap med sig själva och vet med sig att ha gjort något dumt. Epikuros rekommenderar sina lärjungar att göra detta på kvällen just före insomnandet. Andra föredrar att man börjar dagen med det, så att man så att säga har en ren vaxtavla att starta med.

Hur som helst: när man på grekiska säger "Jag vet med mig *något* " och inte direkt säger rent ut vad detta *något* är, så förväntar man sig att detta *något* är något dåligt eller ont. Jag ska ta ett mycket berömt exempel. I 1 Korintierbrevet kap 4 vers 4 säger Paulus ordagrant: Jag vet inte med mig något, och det betyder alltså: Jag vet inte med något ont, d v s på modern svenska : Jag har rent samvete. Så översätter för övrigt Harald Riesenfeld och Jonas Palm i NT-översättningen av 1981: Jag har rent samvete. Men när Olaus Petri för första

gången översatte NT till svenska 1526 översatte han grekiskan ord för ord. Jagh weet intet med migh, och fick det att klinga gott och skönt på svenska. Hade någon uttryckt sig så före Olaus Petri? Jag vet inte. Så här låter hela versen i sitt sammanhang år 1526:

Jagh weet intet med migh, dock theruthinnan är jagh icke retferdighat, men Herren är den mig dömer. I 1981 års översättning: Mitt samvete är rent, men det betyder inte att jag är frikänd. Den som dömer mig är Herren.

Det faktum att man vet med sig att man har gjort eller gör något ont förde hos grekerna och för hos oss i dag normalt med sig en känsla av skam och/eller skuld. Man skäms eller känner sig skyldig. Platon har ett instruktivt exempel i slutet av dialogen Gästabudet, Symposion eller Samdrickandet som den heter på grekiska. Efter det att alla deltagarna hållit sitt tal till Kärleken- Eräs, dyker en av Atens gullgossar, Alkibiades, upp. Han är rätt påstruken men kan både tala och tänka. Det visar sig att han är pinsamt medveten om att han överger alla tidigare goda beslut för att i stället fika efter billig popularitet hos de breda folklagen i Aten. Platon förbinder mycket tydligt Alkibiades samvete med skamkänsla. Så här lyder passagen i Jan Stolpes översättning: "Sokrates är den enda människa inför vilken jag upplever något som ingen skulle tro att jag kunde: känna skam inför någon. Bara inför honom känner jag skam. /Och så kommer det!/ Jag vet nämligen med mig (synoida emautà) att jag inte kan säga emot honom och påstå att man *inte* ska göra det som han uppmanar en att göra, men när jag lämnar honom övermannas jag av massans uppskattning. Så jag springer bort från honom och flyr, och när jag ser honom skäms jag över det som jag själv har gått med på. Ofta skulle jag önska att han vore död, men vore han död vet jag så väl att jag skulle bli mycket mer förbittrad. Så jag vet inte vad jag skall ta mig till med den här mannen."

När Alkibiades vet med sig själv att han inte kan säga emot Sokrates är det precis som om Alkibiades är två personer: "jag" och "mig själv" som han delar en vetskap med. Mig självet sitter som ett vittne eller domare i hans inre. Det här är nästan en schizofren situation. Men vi har alla lärt oss att behärska den, att hantera vårt samvete, det faktum att vi vet något *samman* med oss själva.

För grekerna var 400-talets slut en tid av uppbrott ur de gamla värdena. Adelsetikens värdeskala som fanns kodifierad i de homeriska dikterna (och också i Pindaros segersånger vid århundradets mitt) hade blivit otillräcklig. Hjältens rykte och prestige fungerade inte längre i Sokrates Aten. Människan hade blivit alltings mått. Individiden strävade efter personlig lycka. Sokrates och hans sofistiska kollegor var villiga att lära ut hur man skulle bli så god och bra som möjligt. Det handlade om den enskildes moraliska duktighet, duglighet, dygd: det är svårt att översätta det grekiska nyckelbegreppet aretä. Människan blickade in i sitt inre och såg både fruktansvärda och underbara ting.

Det är nu det grekiska språket skapar samvetet, man vet något samman med sig själv, man vet med sig. Och vad vet man med sig? Jo, att man gjort något *dåligt* eller *uselt*. På grekiska finns ingen referens till framtiden. Samvetet är individens medvetna minne av timade handlingar.

Komediförfattaren Menander (ca 320 f Kr) kan formulera det på ett sätt som faktiskt föregriper kristendomen:

βροτοῖς ἀπᾶσιν ἡ συνείδησις θεός
För alla dödliga är vårt samvete Gud
Samvetet är Gud i varje människa

Denna insikt har levt som en parallell rörelse till den kristna religionen fram till i dag. Vad som händer just nu med våra samveten ska jag spara till ett litet slutord.

Litteratören Xenofon som många känner från Gustaf Frödings dikt "Ur Anabasis" vet att skam är resultatet av ett fungerande samvete. Så här låter det i början av Xenofons Anabasis ("jag" är en av de grekiska strategerna, Klearchos, "han" är Kyros som vill ha hjälp av de grekiska legosoldaterna att besegra den persiske storkonungen):

"Jag vet att han menar sig ha förorättats av oss, så att, när han skickar efter mig, så vill jag inte åka - främst för att jag skäms, för jag har på mitt samvete (i grekiskan: jag vet med mig) att jag lurat honom i allt; och jag är också rädd för att han ska anlägga sak mot mig och dra mig inför domstol för allt ont som han menar jag har gjort honom".

The Fontana Dictionary of Modern Thought menar att begreppen shame culture resp guilt culture hör till ett föräldrat stadium av den psykologiska antropologins utveckling. I ljuset av de exempel ni just fått lyssna till förefaller begreppen fortfarande användbara. Alla kulturer replierar mer eller mindre både på yttre sanktioner för att uppnå gott uppförande och på internaliserad övertygelse om egen synd. Samhället väntar sig att den enskilde skall konsultera sitt samvete och styra sitt uppförande. Detta innebär både en internalisering av normerna (eftersom vi vill kunna utöva inflytande på varandra) och en systematisk övervakning av den enskildes uppförande från medbrödernas och medsystrarnas sida. I förra fallet (internaliseringen av normerna) dominerar skam-elementet, i det senare fallet (den systematiska övervakningen) dominerar skuld-elementet.

I Sokrates' person möter vi något alldeles säreget, en slags inre röst som alltid varnar honom från att göra något dumt. Sokrates kallar själv denna röst för sitt *daimonion* och det egendomliga är nu att när Sokrates dömts till döden så har hans inre röst inte varnat honom för vad som skulle hända. I Försvaret säger Sokrates så här enligt Platon:

"Den inre orakelrösten i mig - den gudomliga - har tidigare alltid brukat göra sig hörd mycket ofta och hållit tillbaka mig även i småsaker, om jag varit på väg att göra något som var fel, men som ni själva ser har det nu hänt mig något som skulle kunna gälla för den värsta olycka och som även anses vara det. Men något gudomligt varningstecken har jag inte fått, varken i morse när jag gick hemifrån eller när jag trädde inför rätta eller vid något tillfälle under talet. Ändå har rösten ofta hejdat mig då jag har talat, mitt i en replik. Men inte en enda gång har den hindrat mig att säga eller göra något i denna affär. Vad kan det bero på? Det ska jag säga. Det skedda har kanske varit till min fördel, och när vi tror att

döden är ett ont kan det omöjligt vara rätt. Jag har fått ett starkt bevis för den saken, för det är inte möjligt att det vanliga varningstecknet hade uteblivit om jag inte var på väg att möta något gott.”

Ja, kära åhörare, detta är ett underbart ställe i Sokrates Försvarstal sådant som det många år senare fortfarande stod etsat i Platons minne när han väl bestämde sig för att skriva ner det.

En förvånansvärd konsistens och stabilitet i begreppet samvete råder hela antiken igenom. “Jag vet med mig något” betyder på grekiska “jag vet med mig något ont, något dåligt”. Vad än kristendomen och Paulus tillförde begreppet var det inte av en sådan omfattning att samtida hedningar inte skulle ha känt igen grundmönstret. Författarna i NT valde inte speciellt ordet syneidesis utan det var valt i förväg åt dem. I Mindre Asien (nuv Turkiet) var syneidesis redan sedan flera hundra år före Kristus etablerat som det vanliga, folkliga ordet.

De första kristna kan inte heller ha fått ordet samvete från sin judiska bakgrund. På hebreiska finns inget substantiv för samvete och detta innebär att syneidesis inte förekommer i LXX, översättningen till grekiska av GT som Paulus och de andra grekisktalande första kristna använde som sin bibel i 1 årh e Kr.

Som jag redan påpekat kom man inte på grekisk mark fram till ett samvete med referens till framtiden. Den utvecklingen verkar ha börjat på romerskt språkområde där de semantiska möjligheterna för det latinska conscientia var mycket mera vidsträckta än för syneidesis på grekiska, men utvecklingen fullbordades först långt senare när hela Västeuropa blivit kristet.

Också i modern svenska tycks det vara så, att uttrycket “veta med sig” gärna förutsätter, att det är något obehagligt man “vet med sig”. De gamla grekiska ränderna går inte ur uttrycket. I Norstedts Plus-Ordbok från 1997 läser jag: “**veta med sig**, vara medveten om något som (vanl.) rör den egna personen (ofta något ofördelaktigt): *jag vet med mig att jag är slarvig.*”

Att lämna människan åt sitt samvete allena kan i många fall innebära att hon lämnas utan något egentligt stöd. När jag säger till mig själv: “Mitt samvete bjuder mig att göra detta”, vad innebär egentligen en sådan utsaga? I sämsta fall kan den helt enkelt betyda: Jag vill göra detta, Jag känner för att göra detta, eller så kan den betyda: Jag har (rent förnuftsmässigt) beslutat mig för att göra detta. Det kan också vara den kulturella omgivningen eller vanan som gör mig benägen att tycka att detta är den naturliga, instinktiva och därför minst besvärliga metoden att gå tillväga?

Vad ska vi idag göra med ett samvete som ger oss en så bräcklig ledning för vårt handlande?

För bara några veckor sedan hörde jag i tv-serien “Hitlers hantlangare” amiral von Dönitz säga följande, när han den 8 maj 1946 förhördes inför domstolen i Nürnberg (och för säkerhets skull skrev jag ner hans yttrande ord

för ord): "Inför den Allsmäktige svär jag att säga hela sanningen och intet förtiga. Jag anser krigföringen berättigad och handlade enligt mitt samvete. Jag skulle handla på samma sätt igen..."

En antik grekisk gravinskrift (redovisad hos Pierce) är också osäker på om det räcker med en appell till samvetet. För säkerhets skull hotas i denna inskrift både med Guds straffande vrede och med bötesstraff utdömt av en världslig domstol.

Gravstenen är från en liten stad som hette Thyatira (i Mindre Asien). Jag översätter: "Till sin egen hustru.- Ingen vare auktoriserad att begrava någon annan här ... eller utplåna gravinskriften. Om någon handlar tvärtemot dessa bestämmelser må han då vara hemfallen åt den vredgade gud som dömer levande och döda och åt sitt eget samvete. Dessutom ska han betala böter till staden Thyatira."

Inskriften sitter alltså på en gravsten. Den är tyvärr omöjlig att exakt datera. Vissa formuleringar tyder på att den kan vara kristen, t ex uttrycket "den vredgade guden" som är paulinskt och också kombinationen "döma levande och döda" som så småningom kom att ingå i trosbekännelsen. Om man tycker *det* är avgörande (vilket inte är helt säkert) vore en lämplig tidpunkt slutet av 1 årh e Kr. Andra saker tyder emellertid på en datering före Kristus. I bägge fallen har vi ett klart exempel på det antika samvetets stabilitet och konsistens, kristet eller hedniskt kvittar lika.

Slutord:

Krister Stendahl har i en ofta citerad uppsats från 1963 myntat uttrycket det introspektiva västerländska samvetet. Om jag förstår honom rätt menar han att Paulus till skillnad från Luther inte torterades av ett plågat samvete och att den typ av samvete som utmärkte den unge Luther var en efterbiblisk utveckling. Som jag tidigare sagt ägde denna utveckling rum på romerskt språkområde. Vem kan ha drivit fram detta introspektiva samvete? Min gissning är att vi måste vända oss till Augustinus. Den mycket speciella rannsaking och värdering av den egna inre personen som han genomför i *Confessiones* kan ha varit startskottet för detta nya inåtblickande samvete. Paulus samvete däremot är fast förankrat i den grekiska mediterrana utveckling som jag försökt beskriva i min föreläsning.

Mitt intryck är att ordet samvete i dag används som inbegreppet av all nutida personlig moral. Härförleden läste jag ett uttalande av den östtimorianske motståndsledaren och fredspristagaren José Ramos-Horta där han uppmanar turister att bojkotta Bali och andra indonesiska resmål: "... res inte till Indonesien, för ditt samvetes skull, som ditt eget moraliska bidrag för att få slut på orättvisorna i Östtimor".

Samtidigt har de riktigt unga svenskarna problem med sina samveten, åtminstone om jag ska tro en krönika med titeln "I känslan av skam finns något befriande" som författaren Anita Goldman skrev i DN (29/8 1999) om sin tolvårige sons samvete och brist på känsla av skam.

Jag citerar två stycken och tackar samtidigt för er uppmärksamhet:

“Heder och samvete. Vadå? Min tolvårige son ser frågande ut. Vid frukosten argumenterar vi om hans alltför frekventa tv-tittande. Eftersom jag inte alltid är hemma, begär jag nu att han på heder och samvete skall lova att inte se på tv förrän till kvällen. “Heder och samvete.” Han ler lite generat. Gammaldags ord. Högtidliga. Och hur sanktioneras de? (‘sanktioneras’ betyder här: genom vilken form av bestraffning kan värdet av de här orden upprätthållas?) Hans mamma straffar ju aldrig. Jag vädjar till hans känsla av skam inför lögnen. Men skam är ett närapå obegripligt ord för en pojke som ska bli vuxen på tvåtusentalet. Inser jag.”

... “Ska vi skaka hand på det då”, frågar jag. Han ler lite och säger övertydligt, så att man hör citattecknen. “Okey, på ‘heder och samvete’ typ”. Sitter kvar vid köksbordet sedan han gått till skolan och undrar om han skulle skämmas ifall han bryter sitt ord? Jag tvivlar på det.”

Liten bibliografi för vidare studium:

Chadwick, H: artikeln *Gewissen* i Reallexikon für Antike und Christentum (RAC).

Dihle, A: artikeln *Ethik* i RAC.

Esler, P F: *The First Christians in their Social Worlds*, London och New York 1974.

Jewett, R: *Paul’s Anthropological Terms. A Study of Their Use in Conflict Settings*, Leiden 1971.

Fontana Dictionary of Modern Thought, ed by Bullock and Stallybrass, London 1977.

Kähler, M: *Das Gewissen. Ethische Untersuchung*, Halle 1878.

NE = Nationalencyklopedien.

Norden, E: *Agnostos Theos*, Berlin 1913 (s 136 not 1 om das Gewissen).

Norstedts Plus, Svensk Ordbok + Uppslagsbok, 1997.

Pierce, C A: *Conscience in the New Testament*, London 1955 (en synnerligen innehållsrik bok av måttligt omfång).

Platon, Del 1, översatt av Jan Stolpe, Atlantis 2000.

SAOB:s artikel *samvete*, författad av Hans Jonsson samt SAOB:s kapslar med material till orden *medvetande* och *samvete*.

Reiser, M: *Sprache und literarische Formen des Neuen Testaments* (UTB 2197), Schöningh - Paderborn 2001. S 70 med not 117 kort behandling av syneidesis hos Paulus med litteraturreferenser (Eckstein, Hoppe och Pohlenz).

Snell, B: *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*, 4. Aufl., Göttingen 1975.

Snell, B: rec i Gnomon 1930 s 21-30 av Zucker, Syneidesis-Conscientia (publicerad i Jenaer akademische Reden 6, 1928).

Stendahl, K: "The Apostle Paul and the Introspective Conscience of the West". I: Harvard Theological Review LVI (1963), ss 199 - 215.

Zucker, F: Syneidesis-Conscientia. Ein Versuch zur Geschichte des sittlichen Bewusstseins im griechischen und im griechisch-römischen Altertum. I: Zucker, F: Semantica-Rhetorica-Ethica, Berlin 1963, s 96 - 117. Uppsatsen ursprungligen publicerad 1928.